

ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՀՐԱՆՏ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ
(Ծննդյան 90-ամյակի առթիվ)

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Հրանտ Ալեքսանի Ավետիսյանը (1927–2004) հայաստանյան և արտասահմանյան գիտական շրջանակներում հայտնի է ոչ միայն որպես ականավոր պատմաբան, այլև՝ գիտության հմուտ կազմակերպիչ, Մարդ և Քաղաքացի:

Հր. Ավետիսյանը ծնվել է 1927 թ. մարտի 10-ին, Ղարաքիլիսա (այժմ՝ Վանաձոր) քաղաքում: 1944 թ. ավարտել է տեղի թիվ 6 միջնակարգ դպրոցը: 1949 թ. Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետն ավարտելուց հետո Հր. Ավետիսյանը հինգ տարի աշխատել է կոմերիտական և կուսակցական ղեկավար կառույցներում (եղել է Հայաստանի կոմերիտմիության Երևանի քաղկոմի հրահանգիչ, Ս. Կիրովի անվան գործարանի կոմերիտական կազմակերպության քարտուղար, Ստալինյան շրջանի քարտուղար, ՀԿԿ Երևանի քաղկոմի հրահանգիչ):

1954-ից Հր. Ավետիսյանի հիմնական աշխատավայրը է դարձել ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիան: Սկզբում տարբեր պաշտոններ է վարել ԳԱ նախագահության համակարգում՝ կադրերի և ասպիրանտուրայի բաժնի պետ, գիտնական-քարտուղար, գիտահետազոտական հիմնարկների և բուհերի գիտական գործունեության կոորդինացիոն խորհրդի նախագահի տեղակալ, գիտական կադրերի պատրաստման խորհրդի նախագահ, գլխավոր գիտնական-քարտուղարի տեղակալ՝ իրեն դրսևորելով որպես գիտության հմուտ կազմակերպիչ:

Այդ տարիներին Հր. Ավետիսյանն իր բազմակողմանի գիտակազմակերպչական գործունեությունը հաջողությամբ համատեղել է գիտահետազոտական աշխատանքի հետ: 1960 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն «Հայաստանի կոմերիտմիությունը սոցիալիստական ինդուստրացման համար պայքարում (1926–1932 թթ.)» (ռուսերեն) թեմայով, իսկ 1966 թ.՝ դոկտորական ատենախոսություն «Անդրկովկասի կոմերիտմիությունը խորհրդային իշխանության հաղթանակի և Կոմունիստական կուսակցության քաղաքականության իրագործման համար պայքարում սոցիալիստական շինարարության առաջին տարիներ-

րին (1917–1925)» (ռուսերեն) թեմայով: 1969 թ. Հր. Ավետիսյանին շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում:

1979 թ. փետրվարին Հր. Ավետիսյանը ստանձնել է ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի տնօրենի պաշտոնը և անընդմեջ պաշտոնավարման 23 տարվա ընթացքում կատարել է ծանրակշիռ աշխատանք: Այդ ժամանակահատվածում նրա գործադրած անդուլ ջանքերի շնորհիվ ինստիտուտն ապրեց ստեղծագործական խաղաղ կյանքով, համալրվեց երիտասարդ կադրերով, հրատարակվեցին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ: Ինստիտուտի կոլեկտիվն ակնառու ներդրում ունեցավ Հայոց պատմության դպրոցական դասագրքերի ստեղծման գործում:

Հր. Ավետիսյանը եղել է ինստիտուտի գիտական և գիտական աստիճաններ շնորհող մասնագիտական խորհուրդների նախագահը, ԵՊՀ և ՀԿԿ Կենտկոմին առընթեր Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի ու գիտական այլ խորհուրդների, ինչպես նաև՝ խմբագրական տարբեր կոլեգիաների անդամ («Լրաբեր հասարակական գիտությունների» և «Պատմա-բանասիրական հանդես» պարբերականների, Թբիլիսիում տպագրվող «Կովկասագիտություն» միջազգային ամսագրի խմբագրական խորհուրդների, «Հայկական սովետական հանրագիտարանի» գիտահրատարակչական խորհրդի ու Հայկական ՍՍՀ «Գիտելիք» ընկերության նախագահության անդամ, ԳԱ «Գիտելիք» ընկերության վարչության նախագահ):

Հր. Ավետիսյանն ակնառու մասնակցություն է ունեցել միութենական նշանակության մի շարք աշխատությունների ստեղծման գործում, այդ թվում արժանահիշատակ է «Լենինյան կոմերիտիության փառապանծ ուղին: ՀամԼ ԿԵՄ պատմություն» (Մոսկվա, 1978) ուսումնասիրությունը: Բացի այդ, հանրապետական ու համամիութենական պաշտոնական պատվիրակությունների և տուրիստական հատուկ խմբերի կազմում գործուղումների է մեկնել ԱՄՆ, Հունգարիա, Լեհաստան, ԳԴՀ, Բուլղարիա, Ռումինիա, Շվեյցարիա, Չեխոսլովակիա, Բուլղարիա, Ֆրանսիա, Մարոկկո, Թուրքիա, Հունաստան, Կիպրոս, Սիրիա, Եգիպտոս, Իսպանիա, Ռուսաստանի Դաշնություն, Վրաստան: Զեկուցումներով հանդես է եկել Մոսկվայում, Թբիլիսիում, Կրայովում, Սոֆիայում, Թուրինում, Վարշավայում, Բուխարեստում, Բուդապեշտում, Վաշինգտոնում անցկացված միութենական և միջազգային գիտական կոնֆերանսներում, նստաշրջաններում, ինչպես նաև՝ գիտական հետազոտություններ կատարել տեղի արխիվներում:

1986 թ. Հր. Ավետիսյանն ընտրվել է ՀՍՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, իսկ 1996 թ.՝ ԳԱԱ ակադեմիկոս:

2002-ին Հր. Ավետիսյանն ընտրվել է ԳԱԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, իսկ 2004 թ.՝ այդ պարտականություն-

ներից ազատվելուց հետո, ԳԱԱ պրեզիդենտ Ֆ. Մարգսյանի հրամանով նշանակվել է Պատմության ինստիտուտի պատվավոր տնօրեն:

Վարչական և գիտահետազոտական աշխատանքին զուգահեռ Հր. Ավետիսյանն իր մասնագիտական փորձն ու հմտությունները փոխանցել է Հայկական ՄՍՀ լուսավորության մինիստրության մանկավարժական գիտությունների գիտահետազոտական ինստիտուտի կադրերին՝ նպաստելով մատաղ սերնդի ազգային կրթության ու դաստիարակության ընթացիկ խնդիրների լուծմանը, կրթության բովանդակության, ուսուցման և դաստիարակության ձևերի, մեթոդների ու միջոցների կատարելագործմանը: Ավելին, տասնյակ տարիներ կատարել է մանկավարժական եռանդուն աշխատանք Երևանի պետական համալսարանում, Խ. Աբովյանի անվան հայկական մանկավարժական ինստիտուտում և հանրապետության առաջին մասնավոր բուհերից մեկում՝ «Հրաչյա Աճառյան» համալսարանում՝ ուսանողներին հաղորդակից դարձնելով Պատմության ինստիտուտի գիտական գործունեությանը և ձեռքբերումներին հայոց պատմության նոր ու նորագույն ժամանակաշրջանների հիմնախնդիրների ուսումնասիրման ուղղությամբ:

Հր. Ավետիսյանն իր ակտիվ մասնակցությունն է նաև բերել հանրապետության երիտասարդ պատմաբանների կայացման ու պատմաբան կադրերի սերնդափոխության ապահովման գործին՝ ղեկավարելով ասպիրանտների ու հայցորդների ընթացքը դեպի հասուն գիտություն, կարելվույն չափ անգամ հոգալով նրանց կեցության, աշխատանքային ու կենցաղային խնդիրների մասին: Ինքս էլ Հր. Ավետիսյանի ասպիրանտներից մեկն եմ եղել, ով վաստակաշատ պատմաբանին համարում է իր ուսուցիչը, բարձր գնահատում նրա հոգատար վերաբերմունքն ուսանողների, ինչպես նաև՝ հայոց պատմությունն իրենց մասնագիտությունը դարձրած, գիտության ոլորտում առաջին քայլերն անող ասպիրանտների ու հայցորդների նկատմամբ:

Հր. Ավետիսյանը եղել է 5 դոկտորական ատենախոսության գիտական խորհրդատու և 12 թեկնածուական ատենախոսության գիտական ղեկավար:

Գիտակազմակերպչական ու գիտահետազոտական արդյունավետ գործունեության համար Հր. Ավետիսյանը պարգևատրվել է «Պատվո նշան» շքանշանով, «Անձնվեր աշխատանքի համար» մեդալով, համամիութենական «Գիտելիք» ընկերության «Ակտիվ աշխատանքի համար» կրծքանշանով: Արժանացել է նաև ՀամԼ ԿԵՄ բարձրագույն պարգևին՝ Պատվո նշանին, դարձել Հայաստանի ու միութենական լենինյան կոմերիտմիության դափնեկիր: «Հայաստան» հիմնադրամը նրան ևս շնորհել է դափնեկրի կոչում:

Հր. Ավետիսյանի գիտահետազոտական գործունեությունն ու կազմակերպչական հմտությունները բարձր են գնահատվել նաև արտերկրում: Դրա վկայությամբ

յունն են նրա ընտրվելը Վենետիկի «Պո-Արաքս» (Իտալիա-Հայաստան) գիտամշակութային ընկերության պատվավոր անդամ, ինչպես նաև անդամակցությունը ԽՍՀՄ պատմաբանների ազգային կոմիտեի բյուրոյին, Փարիզի «Արարատ» գիտությունների միջազգային ակադեմիային:

Հր. Ավետիսյանը մահացել է 2004 թ. հոկտեմբերի 9-ին:

Ակադեմիկոս Հր. Ավետիսյանը թողել է մնայուն գիտահետազոտական ժառանգություն՝ նվիրված XX դարասկզբի Այսրկովկասում ծավալված երիտասարդական ու հասարակական-քաղաքական շարժումներին և հայ ժողովրդի նորագույն պատմության բազմաշերտ հիմնահարցերին՝ հայոց ազգային բանակի ու Հայաստանի առաջին հանրապետության ծնունդին, 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությանը, Ղարաբաղի բռնակցմանը Ադրբեջանին և այլն: Նա գրել է 16 մենագրություն ու ձեռնարկ, 100-ից ավելի գիտական հոդված, ունի նաև անավարտ մի քանի աշխատություն: Պատմաբանն իր աշխատություններում գիտական շրջանառության մեջ է դրել մեծ քանակությամբ արխիվային վավերագրեր, մոռացումից փրկել ու ընթերցող լայն հասարակությանը ծանոթացրել է հայ հայրենանվեր բազմաթիվ գործիչների գործունեության մանրամասներին, լուսաբանել մեր ազգային պատմության մի շարք կնճռոտ հիմնահարցեր:

Հր. Ավետիսյանն ակնառու ներդրում ունի Հայաստանի և Անդրկովկասի կոմերիտիության, երիտասարդական հեղափոխական շարժումների պատմության, պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի և սոցիալիստական շինարարության առանցքային հիմնախնդիրների ուսումնասիրման ասպարեզում: Այդ տեսանկյունից արժանահիշատակ են նրա «Հայաստանի կոմերիտիությունը սոցիալիստական ինդուստրացման համար մղվող պայքարում (1926–1932)» (1959), «Անդրկովկասի կոմերիտիությունը Խորհրդային իշխանության հաղթանակի և ամրապնդման համար պայքարում. 1917–1921» (1964) հիմնարար աշխատությունները: Միջազգային հեղափոխական շարժման ակնառու դեմքերից մեկի՝ կյանքի ու գործունեության համակողմանի լուսաբանմանն է նվիրված Հր. Ավետիսյանի «Ըաֆֆի Խիտարով: Երիտասարդության Կոմինտերնի գործկոմի գլխավոր քարտուղարի կյանքի և գործունեության մասին» (1966, ռուս. հրատ.՝ 1971) ուսումնասիրությունը: «Մայիսյան ապստամբությունը Կոմինտերնի նյութերում» (1981) աշխատության մեջ 1920 թ. Հայաստանում տեղի ունեցած Մայիսյան հեղափոխությունը ներկայացված է Կոմունիստական ինտերնացիոնալի նորահայտ արխիվային վավերագրերի հիման վրա և միջազգային հեղափոխական շարժման լույսի ներքո:

Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժման ծավալումը և Հայաստանի անկախության վերականգնման գործընթացը վճռորոշ ազդեցություն ունեցան հայտնի պատմաբանի գիտական որոնումների վրա: Արմատներով կարսեցի,

բռնագաղթի տառապանքները երկու անգամ ապրած գերդաստանի ժառանգ Հր. Ավետիսյանը կենտրոնացավ հայոց պատմության հիմնահարցերի ուսումնասիրման վրա:

1994 թ., երբ Հայաստանի նորանկախ հանրապետությունը գտնվում էր քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամի մեջ, Հր. Ավետիսյանը ռուսերեն լեզվով հրատարակեց «Բրեստ-Լիտովսկ. ինչպես բռնակցվեցին Թուրքիային Կարսը, Արդահանը, Բաթումը» ուշագրավ աշխատությունը: Հեղինակը արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի հենքի վրա բնութագրում է ոչ միայն ժամանակի քաղաքական իրադարձությունները, այլև՝ Բրեստ-Լիտովսկի բանակցությունների ընթացքն ու արդյունքները: Հիմնավորում է, որ պատերազմում պարտված Օսմանյան կայսրությունը, օգտագործելով միջազգային նպաստավոր պայմանները, շարունակելով ռազմաքաղաքական գործակցությունը Գերմանիայի հետ, կարողանում է Ռուսաստանին թելադրել իր պահանջները: Իսկ ռուսական դիվանագիտությունը, տարված համաշխարհային հեղափոխության պատրանքներով, հեշտությամբ Օսմանյան կայսրությանն է զիջում հայկական տարածքները: Մենագրության մեջ առաջին անգամ հանգամանորեն քննարկվում են Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով հայ ժողովրդին պարտադրված ծանր կացության խնդիրները:

Սա պատմագիտական միանգամայն նոր մոտեցում էր Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին և պայմանագրին, քանի որ խորհրդային պատմագրության մեջ կարևորվել էր լուկ այդ իրադարձություններին տրվող քաղաքական գնահատականը, իսկ բանակցություններում քննարկված ազգային-տարածքային մի շարք խնդիրներ, այդ թվում՝ արևմտահայկականը, շրջանցվել էին:

Այս աշխատության մեջ ձևակերպված հիմնադրույթները Հր. Ավետիսյանը զարգացրել և ամփոփել է «Հայկական հարցը 1918 թվականին» (1997 թ.) ծավալուն մենագրության մեջ: Դրանում Հայկական հարցը քննվում է ոչ միայն Բրեստ-Լիտովսկի, այլև՝ Տրապիզոնի ու Բաթումի բանակցությունների համատեքստում, ներկայացվում է Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի ու Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունների գործունեությունը Բեռլինում, Կոստանդնուպոլսում, Վիեննայում և այդ հետնախորքի վրա գնահատվում է Խորհրդային Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի կառավարությունների դիրքորոշումը Հայկական հարցի նկատմամբ: Աշխատության մեջ օգտագործված են Երևանի, Մոսկվայի, Վիեննայի և Բուդապեշտի արխիվների նորահայտ ու առաջին անգամ հեղինակի կողմից շրջանառության մեջ դրված մեծ թվով վավերագրեր:

Ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Հայկական հարցի վերաբերյալ իր հիմնական դրույթները, անհրաժեշտ շեշտադրումներով, Հր. Ավետիսյանն ար-

տացույել է «Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը. 1918 թվականի մայիս» (1998) աշխատությունում: Այն նվիրված է Սարգսրապատի, Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսայի 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերին, հայոց ազգային միասնությանը, որոնք ստիպեցին թուրքական բանակին ու կառավարությանը ճանաչել Հայաստանը, նրա ազգային անկախությունը և Հայաստանի դեմոկրատական Հանրապետությունը: Պատմաբանը հիմնավորում է, որ հայկական անկախ պետականությունը վերականգնվեց ոչ թե օտարի հոգածությամբ, այլ՝ հայոց բանակի ու հայ ժողովրդի միասնական կամքով:

Փաստական վիթխարի նյութը Հր. Ավետիսյանին հնարավորություն է ընձեռել հայ ազգային շահերի տեսանկյունից՝ վերլուծել Խորհրդային Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության փոխհարաբերությունները, բացահայտել դիվանագիտական հնարքների թուրքական զինանոցը, ներկայացնել հաշտության բանակցությունների տարբեր փուլերում Խորհրդային և թուրքական պատվիրակությունների կողմից Հայկական հարցի վերաբերյալ հնչեցված հարցադրումները, վերհանել թե՛ գերմանական դիվանագիտական աջակցությունը թուրքական գավթողական նկրտումներին և թե՛ Խորհրդային կառավարության՝ զիջումների պարտվողական քաղաքականությունը, ներկայացնել 1918 թ. գարնանը Բեռլինում Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Խորհրդի պատվիրակության գործունեության նպատակները, առանձնահատկությունները և ուղղությունները: Նրա ուսումնասիրություններում բացահայտվում են քաղաքական այն բոլոր իրողությունները, որոնց հետևանքը դարձան հետագա տարիներին Հայկական հարցի լուծման վայրիվերումները:

Նշված հիմնախնդիրները Հր. Ավետիսյանը ներկայացրել է նաև հանրապետական ու արտասահմանյան գիտաժողովներում (Մայնի Ֆրանկֆուրտ, Մադրիդ, Լոս Անջելես, Թուրին, Մոսկվա, Թբիլիսի) կարդացած զեկուցումներում («Կովկասյան տուն և համաթրքության նկրտումների հարցի շուրջը», «Կովկասյան հանրապետությունների կոնֆեդերացիայի գաղափարը 1918 – 1920 թթ.») և գիտական պարբերականներում՝ հայերենով, ռուսերենով ու անգլերենով հրատարակած մոտ երկու տասնյակ ծավալուն և հետաքրքիր հոդվածներում:

Զարգացնելով իր հիմնադրույթները՝ ակադեմիկոսը նաև հիմնավորել է, որ 1918–1920 թթ. Կովկասյան հանրապետությունների կոնֆեդերացիայի գաղափարը ոչ այլ ինչ էր, քան համաթրքության նկրտումների նոր՝ դիվանագիտական, դրսևորումը Անդրկովկասում: Հր. Ավետիսյանը վերհանել է այդ գաղափարի և Կոստանդնուպոլսից մինչև Անդրկովկաս միասնական մանդատի ամերիկյան նախագծի հակահայկական էության ընդհանրությունը: Հայկական հարցի ընթացքի համար վտանգավոր համարելով ինչպես 1920–1921 թթ., այնպես էլ 1945 թ. Պոտսդամի Խորհրդածոդովում ռուս-թուրքական ռազմաքաղաքական մեր-

ձեցման ազդեցությունը՝ նա, իրավացիորեն, նույն միտումն է նկատում նաև 1991 թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում տեղի ունեցած Մ. Գորբաչով – Թ. Օզալ հանդիպման արդյունքներում (տե՛ս «Հայկական հարցը 1918 թվականին», էջ 340–358):

Պատմաբան Հր. Ավետիսյանի հետաքրքրությունների շրջանակը ներառում էր նաև Ռուսական կայսրության բանակում ծառայած հայազգի բարձրաստիճան սպաների կյանքի ու գործունեության, Հայաստանի առաջին Հանրապետության բանակի ձևավորման ու կայացման հիմնախնդիրները: Կյանքի վերջին տարիներին ակադեմիկոսն այդ ուղղությամբ գիտական պրպտումներ էր կատարում Հայաստանի ազգային արխիվում, Ռուսաստանի պետական և ՌԴ պաշտպանության նախարարության Կենտրոնական արխիվներում, հանգամանորեն ուսումնասիրում համապատասխան գրականություն ու մամուլի հրապարակումները: Ուսումնասիրության արդյունքը դարձավ «Հայազգի գեներալները Ռուսական կայսրությունում» (2007, ռուս.) աշխատությունը: Հր. Ավետիսյանի կյանքի վերջին այդ ավարտուն մենագրությունը հրատարակվեց ակադեմիկոսի 80-ամյակի առթիվ՝ որպես հարգանքի տուրք անվանի գիտնականի և քաղաքացու հիշատակին: Այս աշխատության մեջ լուսաբանվում է XVIII դ. վերջից մինչև Առաջին աշխարհամարտի տարիներն ընդգրկող ժամանակահատվածում Ռուսական կայսրության կառավարման համակարգում ծառայած և տարբեր արշավանքների ու ռազմական գործողությունների մասնակցած 140 հայազգի գեներալների կյանքի և գործունեության հակիրճ պատմությունը: Ակադեմիկոսը նշում է, որ 150 տարվա ընթացքում Ռուսական կայսրության բնակչության ընդամենը 0,96 %-ը կազմող հայերը ռուսական բանակին տվել են 155 գեներալ («Հայազգի գեներալները Ռուսական կայսրությունում», էջ 7–8):

Ակադեմիկոս Հր. Ավետիսյանի աշխատությունները հիմնարար ներդրում են հայ պատմագիտության մեջ և ուղենշային նշանակություն ունեն հայոց նոր ու նորագույն պատմության հիմնախնդիրները հետազոտող մասնագետների համար:

Հիրավի, Հր. Ավետիսյանն ապրել է իմաստավորված կյանք՝ գործընկերների և ուսանողների մեջ թողնելով ջերմ հիշողություններ:

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ